

På siden
av
rettsoppgjøret

Per Ole Johansen (red.)

 unipub forlag

Per Ole Johansen (red.)

På siden av rettsoppgjøret

Forfølgelsen av jøder, sigøynere, tatere og homofile i mellomkrigstiden og under den andre verdenskrig var særegne for de respektive gruppene, samtidig som alle sto på nazistenes liste over «uønskede» og «mindreverdige». Et annet felles trekk er hvordan ditto folkemord og overgrep ble fortiet etter krigen, og langt inn i vår tid. Noen grupper ble regnet som mer krigsofre enn andre, og særlig de som var lik oss og fikk oppmerksomhet deretter fra påtalemyndighet og media. Bildet av overgriperne som de andre og vesensforskjellige fra samtidens definisjon av gode nordmenn var en annen viktig grunn til at den norske medvirkningen til folkemord og diskriminering forble et ikke-tema i så mange år.

På siden av rettsoppgjøret tar for seg jødene, sigøynerne og taternes marginale plass i den norske etterkrigstidens fokus på folkemord og overgrep under den andre verdenskrig, og mulige grunner til at disse gruppene ble fortiet. For de homofiles del settes søkelyset på både tysk og norsk historie.

De fleste nasjoner har sine nasjonale traumer som er blitt fortrenget og fortiet, så også for Norges del, både med hensyn til mellomkrigstiden, den andre verdenskrig og fortielse og diskriminering i etterkrigstiden.

ISBN 82-7477-233-4

9 788274 772335

© Unipub as og forfatteren, 2006

ISBN 82-7477-233-4

Henvendelser om denne boka rettes til:

Telefon: 22 85 33 00

Telefaks: 22 85 30 39

E-post: post@unipub.no

www.unipub.no

Omslagsdesign og sats: Unipub AS

Trykk og innbinding: AIT e-dit

Boka er gitt ut med produksjonsstøtte fra Fritt Ord
og Institutt for kriminologi, UiO.

Det må ikke kopieres fra denne boka i strid med åndsverkloven eller
med andre avtaler om kopiering inngått med Kopinor, interesseorgan for
rettighetshavere til åndsverk.

I FORKANT AV JØDEFORFØLGELSER¹

Per Ole Johansen

Jøder er noget for sig selv – det kan ikke nektes, selv om skikkelige, bra jøder protesterer aldri så meget. Spesielt den klasse som i krigens år oversvømmet byen, var ingen attraksjon for den og byen har ingen grunn til å være Henrik Wergeland takknemlig for så vidt. Rasens eiendommeligheter fornekter sig aldri.

August Pedersen: Gatens fugler. Politihistorier. Oslo 1937. Tønsberg Forlag A/S.

Norge har hatt en viss tradisjon i arbeidet for flyktninger. Takket være Centralpasskontoret er vi paa dette felt snart like internasjonalt beryktet som vi engang var aktet og det dårlige ord vi har fått på oss i dette forhold begynner å skade oss i alt internasjonalt arbeide.

*Brev fra stortingsrepresentant C.J. Hambro (H)
til justisminister Trygve Wold (AP) den 18. juli 1939.²*

Typetenkningen i de antisemittiske stereotypene i Norge i mellomkrigstiden er temaet for denne artikkelen, som avsluttes med en diskusjon om hvorvidt jødefiendtlige holdninger kan ha medvirket til at så mange nord-

---

¹ Dette kapitlet er en videreføring av tidligere arbeider, blant annet: Per Ole Johansen (1984): *Oss selv nærmest. Norge og jødene 1914–1943*. Oslo, Gyldendal Forlag og *Kommunisten, kapitalisten og kjeltringen. Antisemittiske stereotyper i norsk mellomkrigstid*, paper presentert av Per Ole Johansen på Forening mot Antisemittismes konferanse «Religion og antisemittisme». Oslo, 25. oktober 2002. J.D.P. er forkortelse for Justisdepartementets politikontor og GS for Generalstabten.

² «Den nye fremmedloven. Oppholdstillatelser.» J.D.P.

menn stilte som villige medhjelpere i jødeforfølgelsene i Norge under den andre verdenskrig.

Norsk innvandrings- og flyktningspolitikk i mellomkrigstiden var svært restriktiv i forhold til både sigøynere, jøder og de mange andre som ikke hadde status som «nyttige» for norske interesser. Innvandring og flyktningspolitikk er den ene referansen mellomkrigstidens fiendebilder av jødene vurderes i forhold til.³ Konkurransen i næringslivet, og hatkampanjen mot den rituelle jødiske slaktemetoden i annen halvdel av 1920-tallet er den andre.

Norske nazister var ikke alene om antisemittiske stereotyper som «handelsjøde», «revolusjonsjøde» og «jødekjeltring». Slike fiendebilder av jødene var på plass i norsk offentlighet lenge før den tyske invasjonen i april 1940 og før NS ble «det statsbærende parti».

Den norske medvirkningen til jødeforfølgelsene under den andre verdenskrig var et ikke-tema til ut på 1980-tallet. Skylden for jødeutryddelsene ble lagt på tyske og norske nazister, med en skjermende avgrensning i forhold til hundrevis av ikke-nazistiske nordmenn som deltok i ulike faser av de norske jødeforfølgelsene. De norske medløperne var så tjenestevillige at det er grunn til å spørre om det var noe ved forholdet mellom det norske storsamfunnet og jødene i mellomkrigstiden som kan forklare fravær av motforestillinger. Samme spørsmål melder seg når det gjelder den marginale interessen for den norske medvirkningen fra domstolene og pressens side under rettsoppgjøret.

Utgangspunktet er ikke den ekstreme antisemittismen i mellomkrigstiden slik den kom til uttrykk i de nazistiske partier. Nasjonal Samling fikk en marginal oppslutning ved valgene, og enda mindre etter at partiet giret opp jødehatet. «Våre» eksempler er fra departementer og embetsverk samt diverse støttespillere og pådrivere i næringsliv, borgelige partier, konservativ presse og respekterte interesseorganisasjoner. Det offisielle Norge med andre ord, eller der makten var i forhold til viktige anliggende for norske jøder og utenlandske jøder som ville til Norge. Det sivile embetsverket hadde ingen forbindelse med nazistiske grupperinger, eller noen sympati for Hitler-Tyskland. Uvitenhet, fordommer, personlig antipatier eller antisemittisme; for det sentrale byråkratiets del var det uansett en «kultur» i egen rett som ikke sto i gjeld til jødefiendtlige kampanjer i nazistisk regi.

Etter en diskusjon av norsk innvandrings- og flyktningspolitikk fra 1914 til 1940 presenteres de antisemittiske stereotypene av «handelsjøder»,

---

³ For fiendebildene av sigøynere se Jahn Otto Johansens kapittel og bok *Sigøynernes Holocaust*.

«revolusjonsjøder» og jødiske «kjeltringer», som hadde en europeisk klangbunn som gikk lang tilbake i historien. Det som varierte, var trykket i fiendebildene, «begrunnelsen» for dem og om de ble kombinert eller kjørt frem separat etter «behov».

Den første verdenskrig med spionfrykt og flyktninger, den russiske revolusjon, frykt for masseutvandring av jøder fra Øst-Europa og nazistenes maktovertagelse i Tyskland 1933 med varslet forfølgelse av jødene fungerte som «utenrikspolitiske» triggere for disse fiendebildene. Grenseoppgangen mot jødiske næringsdrivende og dyrebeskyttelsens hatefulle kampanje mot den rituelle jødiske slaktemetoden virket som nasjonale triggere. Spørsmålet om det «var noe» mellom jødene og det norske storsamfunnet i mellomkrigstiden som forklarer medvirkningen til jødeforfølgelsene under andre verdenskrig kan forsøksvis begrunnes, men aldri besvares. Enkel årsaksforskning er en hasardiøs affære, for eksempel når det postuleres årsaksammenhenger mellom generelle kulturelle trekk på ett tidspunkt og hvordan *enkelt personer* handler noen år senere. Kulturelle og politiske tradisjoner som grupper av aktører kan ha handlet i forlengelsen av, er like fullt relevante for å kunne forstå de valgene som ble tatt da valg måtte taes.

Den første verdenskrig

I 1860 ble passtvangen opphevet i Norge. Frem til 1888 var det forholdsvis enkelt å bli norsk statsborger for søkere som hadde bodd noen år i Norge. Statsborgerloven av 1888 gjorde avstamning til det avgjørende kriterium, men dette var ikke til hinder for en relativt imøtekommende håndhevelse frem til første verdenskrig. Ved en lovendring i 1901 ble det bestemt at utenlandske besøkende måtte ha med seg penger nok til livets opphold, slik at de ikke falt til byrde i Norge. Sander Tuftes konkluderer med at denne lovendringen rettet seg mot de *økonomisk* ubemidlede. «Det er vanskelig å finne argumenter om at man måtte begrense innvandringen fordi den var en trussel mot den norske folkestamme eller norsk kultur.»⁴ Tuftes avdramatisering av 1901 – loven i forhold til nasjonalistiske problemstillinger, passer med inntrykket av hvordan statsborgerloven ble praktisert fra 1905 til 1914. Det

⁴ Sander Tuftes. *Norsk fremmedpolitikk 1901–1927. Lovgivning og utvisningspraksis*. Hovedoppgave ved Historisk institutt. Universitetet i Oslo. Høsten 2000.

avgjørende for å bli innvilget statsborgerskap, foruten de formelle kravene, var at søkeren og eventuell familie klarte seg selv økonomisk.⁵

Mye ble annerledes med den første verdenskrig, for Norge også. Myndighetene var på ukjent grunn og ganske rystet den første tiden, men ikke verre enn at næringslivet tilpasset seg det internasjonale markedet på rekordtid for å dra fordeler av den nye etterspørselen. Det var i forhold til minoriteter og utlendinger som ville til Norge at det norske samfunnet lukket seg til, med strengere lovgivning og et «nytt kontrollregime», for å låne Knut Kjelstadli formulering.⁶ Etter å ha «oppdatert» fremmedkontrollen med provisoriske anordninger i 1914, vedtok Stortinget den 24. juni 1915 en lov om tillegg i fremmedloven, som åpnet for skjerpet kontroll med utlendingers opphold i Norge. Loven ga politiet utvidet adgang til å utvise såkalte uønskede personer, det være seg utenlandske arbeidsløse, omstreifere, kriminelle, prostituerte, sigøynere eller jøder. Justisminister Lars Abrahamsen la ikke skjul på hva *han* mente:

Det gaar ikke an, naar hele det øvrige Europa har vedtatt strenge bestemmelser for at hindre utskuddet fra at komme ind over deres grænser, at vi skal gjøre os til Europas kloak, og at tyve, røvere, og mordere uhindret skal trænge ind i vort land.⁷

I Odelstingsproposisjon nr. 9, 1915 ble «fysisk eller moralsk forkomne» utlendinger erklært uønsket. Tillatelse til å livnære seg av omreisende håndverk skulle ikke gis til sigøynere og tatere. Jødiske omførselshandlere var blinket ut allerede, med handelsloven av 1907. I januar 1917 ble den tyske ubåtkrigen trappet opp, med senkning av nøytrale skip, hvorav mange norske, uten forhåndsvarsel. Tyske agenter spionerte i norske havner og plantet brannbomber ombord i skipene. Stemningen var engstelig, på grensen til det traumatiske. Spioner ble «sett» over alt. En reaksjon måtte komme. Uvennskap ble hevnet med anonyme spionbeskyldninger. Personer med «utenlandsk» utseende ble trakassert på åpen gate. Spionjegerne jobbet overtid. Generalstabens fiendebilde favnet vidt, i forhold til jøder ikke minst. «Jeg tror at det i disse tider er riktig at tro og tænke det værste, jeg siger det rent

⁵ Nils Sødal: *Den indre grensen. Statsborgerretten – lov og praksis 1925–1939*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo, 1999.

Per Ole Johansen: «Minst 20 år for en jøde.» i *Materialisten* nr 4, 2005.

⁶ Knut Kjelstadli (2003): *Norsk Innvandringshistorie*. Bind 3. Oslo, Pax.

⁷ Odelstinget 28. mai 1915, side 807.

ut,» vedgikk Otto B. Halvorsen (H) i justisdebatten den 19. april 1917.⁸ Politiet ble anklaget for slapphet i fremmedkontrollen. Ansvarlige myndigheter svarte med å opprette en avdeling for kontraspionasje ved Kristiania Politikammer. Nye lover fulgte, deriblant lov av 13. juli 1917 som ga politiet en skjønnsmessig adgang til å nekte utendinger å oppholde seg i visse kommuner, med henvisning til boligmangel og knapphet på brensel. Politifolk som ikke likte utlendinger, brukte loven for alt hva den var verd. Passtvangen ble gjeninnført under oppsyn av et nyopprettet sentralpasskontor som visste å markere seg. «Vi staar overfor en fremtid som vi ikke kjender, men som vi vet er truende,» advarte justisminister Otto Blehr.⁹

Innvandringspolitisk mellomspill 1919–1933

I november 1920 tok statsminister Otto B. Halvorsen til orde for en ny oppstrammer av norsk fremmedpolitikk, med henvisning til internasjonale forhold. Sentralpasskontoret tok signalet, og utviste en jøde i desember samme år med den begrunnelse at Norge ville «bli oversvømmet av lignende individer, hvis man tar denne person under armene». ¹⁰ I desember 1923 bemerket en saksbehandler i Justisdepartementet at jøder sto nordmenn fjernere enn svensker og dansker. Byråsjefen var enig i at det var slik «med hensyn til race», men fremmedloven ga ingen anledning til å ta «racehensyn» til fordel for skandinaver. ¹¹ Justisminister Christian Rolfsen støttet *saksbehandleren*. Departementet tok justisministerens overprøving til følge, og påpekte overfor Kristiania Politikammer i mars 1924 at svensker og dansker hadde «et særlig krav på å bli møtt med velvilje». ¹² Likevel hevdet *Aftenposten* i juli 1924 at russiske jøder slapp inn i Norge uten restriksjoner av noe slag. «De kommer ind som sildestim. De sætter sig fast over hele byen.» ¹³ Fullt så ille var det ikke, korrigererte opdagelsessjef Johan Søhr ved Kristiania Politi, men det hadde vært ille nok før grensene ble stengt med fremmedloven av 1917. «Paa denne maate er det vi har faat en ikke ubetydelig og lite ønskelig invasion av jøder.» ¹⁴ Søhr ville ha sagt ifra dersom den nye fremmedloven ikke

⁸ Odelstinget 19. april 1917, side 847.

⁹ Odelstinget 2. juli 1917, side 666.

¹⁰ Notat. 4.12.1920. «Den nye fremmedloven. Opholdstilatelser 1921». JD.P.

¹¹ Notat 23.1.1924. «Utlendingsloven av 13.7. 1917 om inskrenkning i utlendingers adgang til å oppholde seg i visse kommuner». Pakke II. JD.P.

¹² Brev fra JD til Kristiania politi 14.3.1934. Ibid.

¹³ *Aftenposten* nr. 379, 3. juli 1924.

¹⁴ *Aftenposten* nr. 385, 7. juli 1924.

hadde holdt sitt strenge mål. Han var uvillig stemt overfor jødene, både i egenskap av politiembetsmann og dyrebeskytter. I mars 1917 sendte Søhr departementet en oversikt over utlendinger som det ikke hadde latt seg gjøre å få utvist, hvorav seks jøder med mindreårige barn som «menes at være en fare for eller øver en meget uheldig indflydelse på andre barn». Ingen av de voksne ernærte seg ved ærlig arbeid, underforstått annet arbeid enn omførselshandel. «De færreste betaler visstnok skat. Det er en høist uheldig invasjon og en farlig befolkningstilvækst, vi på denne måte har fått.»¹⁵

Som for statsborgerloven på sitt felt åpnet fremmelovgivningen for skjønsmessige avgjørelser med hensyn til utlendingers innreise og adgang til å ta lønnet arbeid eller drive næring i Norge. Det førte til forskjeller politidistriktene imellom, men med fremmedloven av 1927 ble det forsøkt strammet inn igjen, med strengere krav til innreise- og arbeidstillatelse. USAs posisjon som et relativt åpent innvandringsland var blitt historie, etter nye innvandringslover i 1921 og 1924 som diskriminerte emigranter fra Øst- og Syd-Europa. Norske departementsjurister var raske med å ta de amerikanske signalene, som andre meldinger om innreisebestemmelser og statsborgerskap i utlandet. Norge risikerte å bli oversvømt av «emigrasjonsstrømmens bunnfall», advarte Justisdepartementet med underforstått referanse til østeuropeiske jøder. Jødisk utvandring fra Øst-Europa var en problemstilling som det norske embetsverket hadde vært opptatt av i flere tiår, i likhet med tyske myndigheter, som hadde hatt en meget avvisende holdning overfor øst-europeiske jøder siden 1880-tallet. Norske arbeidsplasser for norske arbeidstakere var et bærende motiv for fremmedloven av 1927. Men grenseoppgangen mot østeuropeiske «racer» handlet ikke bare om økonomisk proteksjonisme:

For en stor del gjelder det personer som tilhører folkeslag og racer som er meget forskjellig fra nordmennene. Det vil utvilsomt være meget uheldig om innvandring av slike fremmedartede folkeslag skal kunne skje i en grad av betydning. Man nevner i denne forbindelse at der i de første år under krigen kom et stort antall utlendinger fra forskjellige fremmedartede folkeslag og slo sig til her i landet. Det har vist sig å være en meget uheldig tilvekst til befolkningen.¹⁶

¹⁵ Brev datert 26.3.1933 «Fremmedlovgivning IV 1917-1932.» JD.P. Lånt av Sander Tufte (2000).

¹⁶ Odelstingsproposisjon nr. 11 1926, side 2 og 3.

Sigøynere skulle uansett ikke slippes inn i Norge. Ingen stilte spørsmål ved det, bortsett fra sigøynerne. «Denne bestemmelse er ny, men trenger ingen nærmere begrunnelse.»¹⁷ Sigøynere som fikk sine norske reisepass erklært ugyldige da de var på reiser i utlandet på 1920-tallet, ble også utestengt fra det norske fellesskapet.

I Justisdepartementets tilbakeblikk i juli 1939 ble fremmedloven av 1927 omtalt som et fullstendig brudd med den tidligere liberalistiske politikk, Grensene ble stengt.

Nasjonalistiske føringer, fremmedforakt og skjerming av arbeidsmarkedet til fordel for norske arbeidstakere trakk i samme restriktive retning. Loven av 1927 var et skille, men ikke så skarpt som i departementets selvforståelse. Det innvandringspolitiske «kontrollregimet» fra første verdenskrig fortsatte inn i mellomkrigstiden. Antagonistiske motsetninger mellom arbeiderbevegelsen og borgerlige grupperinger med fokus på norskhet og nasjonale identitet ble også brukt for å legitimere bruddet med den liberalistiske tradisjonen i innvandringspolitikken. Utenlandske revolusjonære skulle holdes utenfor Norge. Ironisk nok støttet deler av fagbevegelsen opp om den restriktive innvandringspolitikken, med krav om at norske arbeidere burde komme først når arbeidet skulle fordeles. Aggressiv motstand mot utenlandske arbeidssøkende fra bransjeorganisasjonene trakk i samme restriktive retning. Men med hensyn til *praktisk* innvandrings- og flyktningpolitikk representerte Hitlers maktovertagelse i 1933 et større skille i den norske flyktningpolitikken historie. Det store antall forfulgte i Europa satte norsk humanisme på prøve. Det konstruerte skillet mellom «politiske flyktninger» og «jødiske flyktninger» som ble lagt til grunn for norsk flyktningpolitikk, var like gunstig for Hitlers politiske motstandere som det var diskriminerende for jøder, slik Harald Skjønsberg påpeker.¹⁸ Departementet var på ukjent grunn med hensyn til jussen og sin nye rolle som ankeinstans, og improviserte med en restriktiv flyktningpolitikk som rettesnor. Kampen om definisjonene var en viktig del av departementets og regjeringens flyktningpolitiske improvisasjon.

¹⁷ Ibid., side 6.

¹⁸ Harald Skjønsberg (1981): *En flyktningpolitikk utvikles. Norsk politikk overfor tyske flyktninger. 1933–1940*. Hovedoppgave i historie. Historisk institutt. Universitetet i Oslo.

Flyktningpolitikk 1933–1939

Jødeforfølgelsene etter nazifiseringen av Tyskland i 1933 etterlot ingen tvil om at jødene hadde en forferdelig tid i vente. Norske myndigheter ble oppdatert av legasjonen i Berlin. Det nazistiske barbari vakte avsky, men også bekymring for offisielle norske interesser på grunn av det store antallet potensielle flyktninger fra Nazi-Tyskland. I mai 1933 ba legasjonen i Berlin om instruks for gjeldende praksis i forhold til tyske jøder som ville til Norge. Søknadene vil «bli behandlet og avgjort etter forholdene i hvert enkelt tilfelle», svarte Justisdepartementets saksbehandler, uten å ha sagt noe særlig i det hele tatt.¹⁹ Da byråsjefen uttalte seg om samme spørsmål et par måneder senere, var det i direkte ordelag. Med en flyktningssituasjon så forskjellig fra alt Norge hadde erfaring med, burde departementet se lenger enn til det formelle, selv om det i og for seg var korrekt nok å henvise til saksbehandlingen:

Men dette spm. er så stort, at det ikke kan skade at man også ser det under en noe mer almindelig synsvinkel. En *invasjon* av jøder må vi jo frabe oss. (Selv om vi i våre hjerter har all mulig sympati med dem.)²⁰

UDs instruks til de norske diplomatene i Berlin i september 1933 etterlot heller ingen tvil:

Den her herskende arbeidsløshet og de trykkende økonomiske forhold gjør det desværre lite mulig å kunne gi plass for de tyskerne som på grunn av den inntrådte situasjon ønsker å reise ut av Tyskland.²¹

En norsk forretningsmann som var interessert i økonomisk samarbeid med tyske jøder, ble avvist av den norske legasjonen i Berlin, som ikke så noen grunn til «å fremme den jødiske innvandring til Norge». ²² I desember 1933 la Oslo-politiet press på departementet for å få utvist en tysk jødinne fordi en utsettelse vil gjøre det vanskeligere å bli kvitt henne. «Sannsynligvis vil oppholdet medføre at hun trekker andre etter sig. (Skullerud er redd det blir en jødekoloni her.)» ²³ Høsten 1934 mottok norske myndigheter en forespørsel fra Folkeforbundet om oppholdstillatelse for hundre tyske flyktninger. Det

¹⁹ JD til UD 22. mai 1933. «Fremmedloven 1933–1935». JD.P

²⁰ Notat 1.8.1933. «Fremmedloven 1933–35». JD.P

²¹ UD til den norske legasjonen i Berlin 29. mai 1933. Ibid.

²² Den norske legasjonen i Berlin til UD 12. september 1933. Ibid.

²³ Notat 19.12.1933. «Den nye fremmedloven. Oppholdstillatelser 1933». JD.P.

offisielle svaret var uforpliktende, i motsetning til en intern anmerkning som skilte mellom et fåtall ressurssterke jøder som Norge kunne dra fordeler av økonomisk, og det store flertall som ville være til byrde:

Selv om vi nemlig aldri så gjerne vil søke å hjelpe disse flyktninger er vi dog oss selv nærmest. Skulde vi forsømme å ta dette i betraktning, vilde det alene føre til at de flyktninger som måtte komme hit, og som formentlig alle er jøder, vilde bli uglesett. En slik situasjon er ingen, og aller minst flyktningene selv, tjent med. Vi har heldigvis ingen jødeproblemer å kjempe med her i landet, således som de har i Tyskland, og antagelig i nær fremtid vil få i Østerrike. Vi bør imidlertid stille oss slik at vi heller ikke får noget jødespørsmål.²⁴

I flyktningdebattene i annen halvdel av 1930-tallet sto de tyske jødene sentralt hva *jøder* angikk, men Justisdepartementet og UD fulgte utviklingen i Polen også, hvor det i 1919 var omfattende pogromer med politi og soldater som fortropper for antisemittisk mobb. Polske jøder ble diskriminert på ulike måter i årene som fulgte, ved universitetene ikke minst. I februar 1936 meldte den norske legasjonen i Warszawa at det polske jødehatet var tiltagende, og at Norge burde forberede seg på jødisk utvandring av uante dimensjoner. På en skandinavisk flyktningkonferanse i København i juni 1938 advarte den danske departementsrepresentanten mot «den latende Fare for en Udvandring i stor stil af Jøder fra Polen og visse andre stater i Østeuropa». ²⁵ I desember 1939 mottok norske myndigheter en forespørsel fra den litauiske legasjonen i Stockholm om polsk-jødiske flyktninger som hadde strandet i Litauen og levde under usle kår. Utenriksminister Haldan Koht avviste alle som én, med henvisning til at «vi har mer enn nok med de finske flyktninger». ²⁶

Embetsverk og politikere var avvisende overfor jødiske innvandrere og flyktninger av flere grunner. Potensialet var en grunn. Norge hadde et selv-bilde som utvanderland, og var stolt av det. Innvandring til Norge var noe annet. Mer eller mindre uttalt uvilje mot jøder, fra fordommer til antisemitisme, var en annen grunn. Byråkratene hevdet at de ikke hadde noe *personlig* imot jøder, men at jødisk innvandring ville skape et «jødeproblem». Skepsisen overfor jødiske *barn* sammenfatter den byråkratiske uviljen: Det

²⁴ Brev fra Centralpasskontoret til JD 9. oktober 1934. «Flyktningpakken 1934-1936». JD.P.

²⁵ Flyktningkonferanse i København. 21.-22. juni 1938. «Flyktninger. Tyske. Jnr. .4001-6000.1939». JD.P.

²⁶ Notat 5. desember 1939. «Flyktninger. Tyske. Jnr.601-1600. 1939-1940». JD.P

kostet å ta seg av foreldreløse barn. Den norske «jødekolonien» ville vokse. Norge ville få et «jødeproblem».

Jødiske barn var den varme poteten i det departementale flyktningkjøkenet. Sentralpasskontoret ble ganske snurt da det ble gitt innreisetillatelse til 20 barn fra Wien i 1938. «De har skaffet myndighetene mange vanskeligheter.»²⁷ Da de foreldreløse barna kom på dagsordenen igjen i 1939, uttalte Sentralpasskontoret at barneimmigrasjon var den «uheldigst tenkelige form for immigrasjon». Foranledningen var en forespørsel fra Nansenhjelpen om innreisetillatelse for 100 nye barn. Byråsjef Rognlien var prinsipielt forbeholden, og støttet seg til den svenske LO-sekretæren Axel Granat, som var drivende kraft i sosialdemokratenes flyktningarbeid og uttalt skeptiker til mindreårige jødiske flyktninger:

Granat utalte at man burde være ytterst forsiktig med å slippe inn barn. Tar man foreldreløse må man regne med adopsjon. Setter man barna i private hjem, får man vanskeligheter med pleieforeldrene, når barna skal reise og de rent faktisk sett er blitt «adoptivbarn». Det beste for så vidt er barnehjem, når man bare kan være sikker på videre emigrasjon. Granat regnet med at man ville brenne inne med en meget høy prosent.²⁸

Ekspedisjonssjef Platou delte byråsjefens skepsis, samtidig som han skjelte til de flyktningpolitiske realiter:

I likhet med alle som i sin statstillings medfør har hatt med dette spørsmålet å gjøre stiller jeg meg meget kjølig overfor oppholdstillatelse overfor jødiske barn [...] Avgjørende for meg til å stille meg slik til barneplanene er selvsagt, at chansen for å brenne inne med barna er overveldende stor. Selv om vi betinget oss barnehjem-systemet ville disse barna etter hvert knytte slike forbindelser i Norge, at vi ikke blir kvitt dem, med mindre deres foreldre kommer seg til oversjøiske land og får dem ettersendt. Vi må sikkert regne med at det alt overveiende antall blir i Norge og kommer til å bli et jødisk innslag i folket og næringslivet. I seg selv regner jeg ikke dette for en ulykke. Men jeg er redd for at vi ved dette vil puste til en muligens spirende antisemittisme som samfundet ikke ville være tjent med. Det er inidlertid mulig at opinionen nå er slik, at noen jødiske barn må slippe inn.²⁹

²⁷ Notat 15.3.1939. «Flyktninger. Tyske. Jnr. 4001-6000.1939». JD.P.

²⁸ Notat 13.5.1939. «Flyktninger, tyske. Jnr. 1-1300. 1939». JD.P

²⁹ Notat 15.5. 1939. Ibid.

Ekspedisjonen foreslo innreise for 40 jødiske barn, iberegnet 13 som det var allerede var sagt ja til. Justisminister Trygve Lie landet på 60 barn inkludert de 13, etter en regjeringskonferanse den 16. mai 1939, samtidig som han sluttet seg til den *generelle* skepsisen i ekspedisjonssjefens anmerkning. Historien sier ikke noe om Trygve Lie syntes 60 jødiske barn var for mange, men på en konferanse den 4. januar 1939 gjorde han det iallfall klart at han ikke ville at de skulle bli kjent at Norge hadde tatt imot 350 (formodentlig jødiske) flyktninger. Begrunnelsen var noe original, hans politiske bakgrunn tatt i betraktning:

Da man nu har fått så pass mange inn her, vil enkelte (norske) bli engstelige, særlig på grunn av det man har oplevet i andre land: Folk som driver virksomhet for andre makter, enten de kommer dit som spioner eller senere, blir kjøpt eller truet til å arbeide for andre land.³⁰

Snart vil Norge få «et jødeproblem som i høieste grad vil skape uhyggelige forstyrrelser i vår egen lille verden», advarte *Nationen* høsten 1938. «Vi har jødene her i betydelige mengder.»³¹ I februar 1939 bevilget Stortinget penger til flyktningarbeidet etter forslag fra Justisdepartementet, med forbehold fra departementet om at Norge ikke burde bli det nye *hjemland* for Europas forfulgte. Representanten Stray (V) stemte for. Nordmenn var kjent for sin humanistiske innstilling og det ville han leve opp til, men kun den ene gangens skyld:

Skal fremmede folk rykke inn i større utstrekning, kanskje til fortrensel for landets egne sønner og døtre, da kan den velvillige innstilling snart slå om i sin motsetning. Og de rasekampanjer som vi hittil lykkelig har vært forskånet for, kan snart bluse op også her i landet.³²

En lignende flyktningpolitisk avveining lå til grunn for en intern oppsummering i Justisdepartementet i juli 1939:

Vår politikk er i prinsippet også overfor flyktninger å stenge grensene. Slapper vi på det, har vi en hærs-kare over oss. Men vi må bidra vår del ut fra humanitære og politiske grunner som demokratisk stat til løsning av dette store problem.³³

³⁰ Referat den 4.1.1939. «Flyktninger. Tyske. Jnr. 4001-6000.1939». JD.P

³¹ *Nationen* 19. november 1938.

³² Stortinget 2. februar 1939, side 48.

³³ Notat 27.7.1939. «Flyktninger. Tyske, Jnr. 4001-6000.1039». JD.P

Noen flyktninger var mer flyktninger enn andre

Tyske jøders problem, eller nærmere bestemt det som av andre ble gjort til deres problem, var at de ikke ble definert som *politiske* flyktninger. Tyskere med politisk flyktningsstatus ble tatt imot av en samlet arbeiderbevegelse. Politi og departement la ikke mange kjelkene i veien for forfulgte tyske sosialister etter at Arbeiderpartiet overtok regeringsmakten i 1935. Begge parter – byråkrati og den nye politiske departementsledelsen – tilpasset seg hverandre. Embetsverket fulgte Arbeiderpartiet og Arbeidernes Justisfond når det gjaldt politiske flyktninger og ga innreisetillatelse til de fleste som ble anbefalt, mens justisminister Trygve Lie og hans regjeringskolleger støttet embetsverkets avgrensning i forhold til jødiske flyktninger. Samarbeidet mellom Justisdepartementet og arbeiderbevegelsen ble så tett at det nærmest tok form av en flyktningspolitisk korporativisme, selv om departementet omtalte det på en litt annen måte:

Flyktningsproblemet oppsto for alvor her fra 1933, da Hitler tok makten i Tyskland. Da flyktingene banket på døren eller meldte seg for politiet da de kom innenfor, måtte de tilkjempe seg adgang som *flyktninger*. Og vi fikk da med en gang det problemet at vår fremmedlov ikke kjente noe begrep som het politisk flyktning. Enhver flyktning som meldte seg måtte tilkjempe seg adgang på tross av fremmedloven slik den var formulert. Ifølge fremmedloven hadde praktisk talt ingen av dem adgang hverken til å oppholde seg her eller ta arbeid. Det var her først og fremst Det norske arbeiderpartiets flyktningskomité (nu Arbeidernes Justisfond) som måtte kjempe frem en rett for dem til å bli. Etter hvert fikk man så gjennomført et loyalt samarbeid mellom denne institusjon og myndighetene. Uten flyktningsorganisasjonene er det en umulighet å innpasse flyktningsproblemet i vårt nåværende lovgivningssystem. Det er nemlig bare en velordnet flyktningsorganisasjon som har betingelser for å vurdere om en person er en politisk flyktning eller ikke [...] Vi må her stole på organisasjonene. Vi gir derfor praktisk talt ikke asyl uten at en mann er anerkjent som politisk flyktning av en organisasjon.³⁴

Som forfulgt på grunn av «race» ble ikke jødene anerkjent som *politisk* forfulgte, det fremste kriteriet for innvilgelse av flyktningsstatus. Et enkelt definitivt grep var det som skulle til for å stenge norske grenseporter for jøder flest. Departementet og regjering ble fortløpende orientert om jødeforfølgelsene i Tyskland og hadde ingen sympati for det nye regimet. Men i motsetning til

³⁴ Flyktningsesakene 26.7.1939. «Flyktninger, tyske. Jnr. 4001-6000.1939». JD.P

forståelsen for de politisk forfulgte virket det som embetsmenn og statsråder ikke tok inn over seg hvor forferdelig livet var blitt for de tyske jødene etter at Hitler overtok makten.

En tysk jøde som hadde flyktet til Danmark og ville til Norge, ble avvist av norske myndigheter i september 1936 fordi han «vel ikke har noe særlig annet utestående med nazistene enn at han er jøde». ³⁵ «Han er ikke spesielt forfulgt, bortsett fra at han er jøde,» var begrunnelsen for et avslag i september 1938. ³⁶ På en skandinavisk flyktningkonferanse i København gjorde danske myndigheter det klart at Danmark ikke «uden videre aksepterer Jøder blot fordi de er Jøder». Den svenske byråsjefen var for å avvise alle jødiske flyktninger: «Hvis vi modtager alle tyske Flygtninge, betyder det, at vi aksepterer enhver Emigrationspolitik fra Tysklands side.» Jødene var en «sydlandsk» rase som ikke hørte hjemme i det skandinaviske klimaet. ³⁷

Assosiering av jødiske flyktninger med «jødeinvasjon», «jødekoloni», «jødeproblem» og «jødespørsmål» befestet bildet av jøder som annenrangs flyktninger. Tyske sosialister og sosialdemokrater hadde åpen linje til regjerings- og departementskontorer via Arbeidernes Justisfond. Jødiske flyktninger ble riktignok forsøkt hjulpet til Norge av den frivillige organisasjonen Nansenhjelpen, men organisasjonen manglet storpolitiske allianser og støtte i opinionen. Odd Nansen la ikke skjul på sin bitterhet da han skrev sine memoarer om flyktningarbeidet på 1930-tallet og den småligheten han ble møtt med straks han ba om hjelp til jødiske flyktninger. ³⁸

Over i stereotypene

Stereotypene om jødene kom til Norge før jødene selv, skriver Marta Gjernes i sin oppgave om jøder i Kristiania. ³⁹ Forestillingene om «pengejøder», «revolusjonsjøder» og jødiske «kjeltringer» blant høyt utdannede personer innen byråkrati, militærvesen, avisverden og næringsliv peker i samme retning. De norske stereotypene var del av en europeisk antisemittisk arv. Jacob Katz følger denne tradisjonen tilbake til 1700-tallet som et akademisk

³⁵ Notat 18.9.1936. Den nye fremmedloven. Oppholdstillatelser, Jnr. 2001 og ut 1936».

³⁶ Notat 30.9.1938. «Den nye fremmedloven 1937-1938». JD.P.

³⁷ Notat 30.9. 1938 «Flyktninger, tyske. Jnr. 4001-6000.1939». JD.P.

³⁸ Odd Nansen (1970): *Langs veien. Opplevelser, møter og samtaler*. Oslo, Gyldendal Norsk Forlag.

³⁹ Marta Gjernes: *Jødar i Kristiania. Dei fyrste innvandrane si geografiske og sosioøkonomiske plassering i samfunnet frå 1851 til 1942*. Hovedfagsoppgåve ved Historisk institutt. Universitetet i Oslo. Hausten 2002.